

**До 150-річчя
з дня народження
Михайла Грушевського**

Ростислав Конта (м. Київ)

Регіонально-історичні дослідження М. Грушевського в історіографічних оцінках

У статті розглядається питання висвітлення у сучасній українській історіографії проблеми регіонально-історичних досліджень М. Грушевського.

Ключові слова: М. Грушевський, історіографія, краєзнавство, регіонально-історичні дослідження.

Ростислав Конта

Регионально-исторические исследования М. Грушевского в историографических оценках

В статье рассматривается вопрос освещения в современной украинской историографии регионально-исторических исследований М. Грушевского.

Ключевые слова: М. Грушевский, историография, краеведение, регионально-исторические исследования.

Rostyslav Konta

Regional historical researches of M. Hrushevsky in historiographical assessments

There is the large number of publications about M. Hrushevsky in modern historiography that reveals various aspects of his public, political and scientific activities. A number of papers deals with his academic achievements as the organizer of Ukrainian science. A separate group of historiographical sources devoted to coverage of regional historical researches of M. Hrushevsky. This aspect of scientific interest of researches began actively developed by modern Ukrainian scientists only recently. In this context, attention should be paid to works, which are highlighting the activity of the scientist as an organizer of local historical research. This is because the principle of regional studies of individual areas of Ukraine provides for the collection of a large array of historical and ethnographic data as a source base for further research. Most of the works on this subject are small in size and are in collections of materials of conferences dedicated to certain anniversaries related to the life and works of M. Hrushevsky. Positive trends are seen in recent years. There are some works that contain elements of historiographical generalizations concerning regional historical (local history) researches of M. Hrushevsky.

Key words: M. Hrushevsky, historiography, local history, regional historical researches.

В сучасній історіографії знаходимо велику кількість публікацій про М. Грушевського, що розкривають різні аспекти його державно-політичної та наукової діяльності. Низка праць стосується здобутків вченого як організатора української науки. Окрема група історіогра-

фічних джерел присвячена висвітленню регіонально-історичних досліджень М. Грушевського. Цей аспект наукових інтересів вченого лише порівняно недавно почав активно розроблятися сучасними українськими дослідниками.

У даному контексті на увагу заслуговують також праці, які висвітлюють діяльність вченого як організатора історико-краєзнавчих досліджень. Це пояснюється передусім тим, що регіональний принцип дослідження окремих територій України передбачав збір великого масиву історичних та етнографічних даних, які б були джерельною базою для подальших наукових досліджень.

Якщо в цілому аналізувати літературу, присвячену висвітленню історико-краєзнавчого доробку вченого, то варто відзначити, що більшість праць з цієї тематики невеликі за обсягом і містяться в збірках матеріалів конференцій, приурочених до окремих ювілейних дат, пов'язаних із життям та творчістю М. Грушевського.

Першою такою збіркою стали опубліковані матеріали Івано-Франківської конференції, що відбулася 1991 р. й була присвячена 125-річчю від дня народження вченого [1]. Тут фактично вперше в історіографії акцентована увага на історико-краєзнавчому аспекті наукових досліджень М. Грушевського, який досить часто трактувався вченими як історико-регіональний чи регіональний.

Так, зокрема, в тезах С. Марценюка та П. Пирога зазначається, що праці М. Грушевського торкаються різних галузей наукових знань, розглядають поступальний розвиток українського народу та розкривають значення в цьому процесі окремих земель-регіонів. Об'єктом уваги авторів стало дослідження вченим Чернігівщини [2], що включало низку питань пов'язаних з історичним розвитком краю та його зв'язків з іншими регіонами України. С. Марценюк та П. Пиріг зазначають, що М. Грушевський проаналізував географічне розташування Чернігівщини та геополітичний фактор у взаємозв'язку з суспільно-політичними процесами, військовою організацією, господарством тощо. В цілому ж, на згаданій конференції, вчені лише окреслили основні напрями вивчення регіонально-історичних досліджень М. Грушевського, дали поштовх для подальшої наукової розробки цього питання.

Наступним етапом у висвітленні цієї проблеми стали матеріали міжнародної ювілейної конференції (вона також була присвячена 125-річчю

з дня народження М. Грушевського), надруковані 1994 р. у Львові [3]. Тут варто виділити дослідження П. Арсенича, присвячене історико-етнографічному вивченню М. Грушевським Гуцульщини [4]. Автор розглянув участь вченого в Етнографічній комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові (далі – НТШ) та його співпрацю з такими етнологами як І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Вовк, В. Шухевич та ін. П. Арсенич наголосив на вагомому внеску М. Грушевського у справу організації етнографічних експедицій на Гуцульщину, зокрема на значній фінансовій підтримці цих досліджень, що включала виділення коштів на придбання етнографічних експонатів, виявлених учасниками експедицій.

Згадана збірка матеріалів конференції містить також статтю В. Ягнищака, в якій висвітлюється питання дослідження М. Грушевським Лемківщини [5]. У цій праці аналізується визначення вченим етнічних меж проживання лемків та акцентується увага на важливому висновку М. Грушевського етнополітичного характеру, а саме: «Лемківщина є частиною України-Русі. Її західною віткою, яка збереглась упродовж століть, незважаючи на полонізацію, мадяризацію і ословачення» [5, с. 217]. Отже, В. Ягнищак наголошує на тому, що М. Грушевський науково обґрунтував єдність українських етнічних земель та простежив асиміляційні впливи сусідніх народів на українців, що проживали на території Західної України. Подібні висновки мали не лише наукове, але й важливе суспільно-політичне значення.

У наступній збірці матеріалів конференції, присвяченій 100-річчю від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті [6], була продовжена тема регіонально-історичних досліджень. Так, зокрема, об'єктом наукових зацікавлень А. Козій стало дослідження М. Грушевським Холмщини [7]. Водночас авторка аналізує цю проблему, концентруючи свою увагу на висвітленні питання дослідження вченим історії краю, й у своїй розвідці посилається переважно на перший том «Історії України-Руси» М. Грушевського.

Проблема історико-краєзнавчих досліджень М. Грушевським Галичини отримала подальший

розвиток завдяки праці В. Тарабана [8]. Автор певною мірою повторив інформацію з даної проблеми у вже згаданій нами статті П. Арсенича в аспекті зацікавленості М. Грушевського збереженням та популяризацією пам'яток гуцульського народного мистецтва. Новим у поглядах автора було намагання показати значення діяльності учнів М. Грушевського для розвитку історичного краєзнавства в Галичині. Тут ми знаходимо прізвища вчених, які займалися цією діяльністю, та коротку характеристику їхнього внеску в розробку даної проблеми. Таким чином, незважаючи на певне запозичення інформації з попередніх праць, В. Тарабан пропонує власне бачення проблеми та визначає перспективи її подальшого дослідження. Автор розглядає постать М. Грушевського як засновника школи історичного краєзнавства в Галичині.

У кінці 1990-х – на початку 2000-х рр. питання регіонально-історичних досліджень М. Грушевського порушувалося на рівні теоретичних узагальнень. Науковці намагалися розглянути організацію вченим досліджень окремих регіонів України. У даному контексті на особливу увагу заслуговують праці Я. Верменич [9], Р. Пирога [12] та П. Тронька [13].

Як зазначає Я. Верменич, М. Грушевський постійно цікавився регіональними дослідженнями, але на певний період відійшов від регіональної проблематики «зайнявшись написанням «суцільної історії України», а також науково-організаційною та громадською діяльністю» [9, с. 94]. Він теоретично обґрунтував регіональні дослідження, ввів в історіографію поняття «район», яке трактував не у вузькому адміністративному вимірі, а як окрему «сконсолідовану територію-землю». Саме на основі регіонального підходу до історичних досліджень М. Грушевський прийшов до обґрунтованих наукових висновків про джерела формування територіальної єдності України, поєднавши це з міркуваннями про етнічну інтеграцію та етнічні кордони нашої держави [9, с. 96–97]. Таким чином, стаття Я. Верменич, присвячена теоретичним аспектам організації та планування регіональних досліджень М. Грушевським, торкається і окремих проблем, пов'язаних з формуванням етнічної території України.

У наступній статті Я. Верменич [10] зазначила, що після того як М. Грушевський став головою НТШ, він спрямував наукові пошуки цієї організації на вивчення не лише загальних, але й локальних проблем. Авторка акцентувала увагу на формуванні вченим школи регіонально-історичних досліджень та підготовці відповідних наукових кадрів. Найбільшим здобутком львівського періоду діяльності М. Грушевського стало теоретичне обґрунтування єдності і безперервності історичного процесу на всій етнічній території України. Захоплення М. Грушевського регіонально-історичними дослідженнями, на думку Я. Верменич, впливало із «...переконаності вченого у детермінованості історичного процесу політичними, фізичними, соціально-економічними, культурними особливостями розвитку окремих країн і регіонів» [10, с. 7].

Не можна не враховувати Київський період наукової діяльності М. Грушевського, коли в системі Всеукраїнської академії наук (ВУАН) була створена низка комісій для вивчення історії України в регіональному розрізі. Як зазначає Я. Верменич, саме для цього була створена Комісія Західної України, а «співробітництво ВУАН і НТШ у Львові повинно було забезпечити планове вивчення всієї етнографічної території Українського народу» [10, с. 18].

У своїй монографії, опублікованій у 2003 р. [11], авторка підсумувала свої попередні дослідження та розглянула науковий доробок М. Грушевського в контексті становлення теоретико-методологічних основ історичної регіоналістики як нового наукового напрямку, підвалини якого були закладені більш як двісті років тому. Власне регіоналістику Я. Верменич трактує як синтетичну науку, що охоплює різні галузі знань – теорію управління і економіку, історію і правознавство, географію і статистику, демографію та соціолінгвістику [11, с. 3]. Авторка намагається «проаналізувати становлення «державознавства» і «горизонтальних» напрямків в українській історіографії, витоки географічного й історичного краєзнавства, визначити місце регіоналістики у нагромадженні наукових знань з історії України і в процесах національно-культурного відродження» [11, с. 12]. Відповідно до поставлених у монографії завдань, Я. Верменич

розглядає краєзнавчу діяльність М. Грушевського як окремих етап становлення регіоналістики в Україні, виділяючи при цьому львівську та київську історичні школи вченого [11, с. 253–282].

У статті Р. Пирога увага зосереджується на діяльності М. Грушевського з розробки регіонально-історичних досліджень у наукових установах ВУАН, коли ця проблема була поставлена вченим в ранг актуальних. Саме в середині 1920-х рр. вчений створив чотири порайонні комісії для вивчення історії, одна з яких охоплювала Західну Україну. На думку Р. Пирога, враховуючи «невиїзний» статус М. Грушевського, він спеціально створював науково-організаційні прецеденти для запрошення до Києва західноукраїнських вчених, насамперед членів НТШ [12, с. 54]. Саме на подібних зустрічах відбувався обмін науковим досвідом, в тому числі і в питанні регіональних досліджень. Р. Пирог дійшов висновку про незаперечне визнання внеску М. Грушевського в реалізацію програми розгортання регіонально-історичних досліджень з наданням особливого значення західноукраїнській проблематиці.

Комплексний підхід до висвітлення краєзнавчої діяльності М. Грушевського простежується у працях П. Тронька [13, 14, 15]. Автор аналізує здобутки вченого у цьому напрямі як очільника та науковця НТШ [13, с. 29–30; 15, с. 19–20], а також як вченого-організатора української науки в радянській Україні в 1920-ті роки [13, с. 52–54]. П. Тронько, зокрема, наголошує на тому, що «реальним кроком вперед у формуванні наукових форм краєзнавства стала діяльність на цій ниві видатного українського історика М. Грушевського», а «утворені ним в 1924–1925 рр. при кафедрі історії України комісії порайонного дослідження (Києва та Правобережної України, Лівобережної України, Полудневої України та Західної України) ставили розробку регіонально-історичних проблем на рівень високих вимог академічної науки» [14, с. 32]. Підсумовуючи вклад вченого в організацію історичних студій в Україні, П. Тронько зазначив, що в другій половині 1920-х рр. об'єднані історичні установи М. Грушевського сприяли дослідженню регіональних проблем.

Проблема регіонально-історичних досліджень М. Грушевського і надалі ставала предметом наукового аналізу вчених, але ґрунтовних праць на цю тематику наразі немає. Переважно зустрічаються розвідки, в яких досліджується зв'язок вченого з окремими регіонами та населеними пунктами України. У даному контексті досліджувалося, як правило, перебування М. Грушевського в окремих куточках України, його зв'язки з місцевим населенням та науковцями, а також наукова діяльність вченого у цих регіонах та її результати. Так, зокрема, у М. Кугутяка [16] можна знайти інформацію про зв'язок вченого з Прикарпаттям, зокрема з Гуцульщиною. Автор досліджує життя, побут та наукову діяльність М. Грушевського під час його перебування у Криворівні. Подібним за характером є дослідження В. Гориня про науково-культурні взаємозв'язки вченого з Буковиною [17], статті В. Страшного [18] та М. Вишневої [19] про зв'язки М. Грушевського з Поділлям. Характерні риси таких досліджень можна простежити на прикладі праці О. Валіон [20], яка лише зосередилася на зв'язках М. Грушевського з Наддніпрянщиною не торкаючись вивчення вченим цього регіону.

Аналіз регіонально-історичних досліджень М. Грушевського здійснювався і в другій половині 2000-их років. Так, зокрема, Ю. Зінько та І. Романюк окреслили внесок М. Грушевського в дослідження історії Поділля [21]. На особливу увагу заслуговує також стаття І. Цибенко, в якій здійснено аналіз територіально-історичних досліджень М. Грушевського та виділено при цьому документознавчу та бібліографічну інформацію [22]. Авторка розглянула й регіональні дослідження вченого з етнографії та фольклористики. У підсумку І. Цибенко підтверджує важливу роль територіально-історичних досліджень М. Грушевського.

Однією з найбільш ґрунтовних праць, що аналізує теоретико-методологічну складову краєзнавчого доробку М. Грушевського, є монографія Я. Верменич «Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації», що була опублікована 2012 року [23]. Авторка високо оцінює стан теоретичної розробки вченим системи категорій і понять, що стосуються регіональних дослід-

жень. При цьому Я. Верменич робить акцент на проблемі трактування вченим категорії «район» зауважуючи, що «поняття «регіон» сьогодні звучить більш сучасно» [23, с. 220]. Незважаючи на те, що М. Грушевський не використовував термінів «регіон», «регіоналізм», на думку авторки, саме він є одним із засновників та теоретичних розробників історичної регіоналістики. Аналізуючи «порайонні історичні дослідження України», Я. Верменич визначає предметне поле історичного районознавства у баченні М. Грушевського. На думку авторки, «порайонні обслідування» вченого містили більш високий рівень узагальнення, що не вміщався в рамки краєзнавства та належить до предметного поля історичної регіоналістики [23, с. 219–222].

Власне бачення регіонально-історичних досліджень М. Грушевського подав у своїй статті В. Бугрій [24], де висловив думку про те, що вчений виступав противником простого етнографічного опису досліджуваної території та закликав вивчати українські землі використовуючи різні наукові методики. Водночас, на думку автора, М. Грушевський вважав дослідження локальних проблем актуальним завданням та назвав цей напрям «історичним районознавством», що сприяло становленню наукових засад історичного краєзнавства в українській науці [24, с. 11–17].

Нині простежується наукова полеміка вчених довкола проблеми тлумачення науково-організаційної діяльності та наукової спадщини М. Грушевського. Це пов'язано передусім із проблемами теоретико-методологічного характеру, спробами розмежування предметних полів історичної регіоналістики та історичного краєзнавства і, відповідно, трактуванням наукового доробку вченого, віднесенням його до того чи іншого напрямку.

Для розуміння суті наукової дискусії доцільно згадати статтю О. Гончарова [25], в якій, зокрема, розглядається ця проблема. Автор статті зазначає, що Я. Верменич, обґрунтовуючи теоретико-методологічні засади нового напрямку – «історичної регіоналістики», виводячи його теоретичні витoki з доробку «істориків-регіоналістів» («регіональних шкіл») XIX – 20-х років XX ст., несхвально ставиться до віднесення «чи не всього доробку» цих учених (в тому числі й

М. Грушевського) до краєзнавства. Не заперечуючи права Я. Верменич виводити корені історичної регіоналістики з наукового доробку М. Грушевського та інших видатних учених того часу, автор статті наголошує на тому, що М. Грушевський надавав важливого значення заохоченню розвитку наукових історико-краєзнавчих досліджень на периферії та як голова Історичної секції ВУАН у 1924 р. створив відповідну організаційну структуру для цієї роботи, а саме: «порайонні комісії» [25, с. 134]. Вказує на те, що й сама Я. Верменич у монографії 2003 р. [11] низку сторінок приділила співпраці академічних осередків, якими керував М. Грушевський, з місцевими дослідниками [25, с. 135]. Тобто, зазначає О. Гончаров, М. Грушевський, як і інші тодішні вчені, розуміючи, що дослідження територій – це велика й копітка робота, намагалися залучити до цього процесу місцевих дослідників, відповідно це безпосередньо стосується й краєзнавства [25, с. 134]. Наводячи й інші аргументи, зокрема досить усталену історіографічну традицію, автор, на наш погляд, цілком справедливо обстоює право краєзнавства також претендувати на значну частину наукової спадщини М. Грушевського та інших вчених (Д. Багалія, Д. Яворницького) [25, с. 135].

Зауваження О. Гончарова викликала й теза Я. Верменич про «стримано-дистанційовану позицію» М. Грушевського щодо краєзнавства, оскільки останній не брав участі в діяльності Українського комітету краєзнавства і центральних (академічних) краєзнавчих комісій при ВУАН. Це зауваження викликане тим, що якщо в монографії Я. Верменич 2003 р. [11] ця «стримано-дистанційована позиція» М. Грушевського пояснюється насамперед його неприязними стосунками з головою УКК М. Яворським, академіками А. Лободою та Д. Багалієм, то в праці 2012 р. [23] будь-які пояснення з цього приводу відсутні, а без них (або ж без посилань на них), як вважає автор статті, у читача може скластися враження про негативне ставлення М. Грушевського до краєзнавства, що, вочевидь, не відповідає дійсності. Якщо й говорити про стримано-дистанційовану позицію М. Грушевського, то не до краєзнавства як такого, а до тодішніх керівників краєзнавчого руху [25, с. 135].

Позитивною тенденцією, що простежується останнім часом, є наявність окремих праць, що містять елементи історіографічних узагальнень, які стосуються регіонально-історичних (історико-краєзнавчих) досліджень М. Грушевського. Це, зокрема, вже згадані нами праці Я. Верменич, О. Гончарова та В. Бугрія.

В цілому ж, проблема висвітлення регіонально-історичних досліджень М. Грушевського є актуальною та потребує подальшого вивчення. На сьогодні залишається відкритою проблема трактування наукової спадщини вченого, що розглядається як з позиції краєзнавства, так і з позиції історичної регіоналістики. Вочевидь,

зазначена проблема потребує поглибленого теоретичного обґрунтування та узгодження різних точок зору в межах єдиної системи. Як зазначає В. Наулко, М. Грушевський підкреслював необхідність дослідження культури людності України за відповідними історико-етнографічними районами [26]. Саме цим і актуалізується вказаний напрям наукових пошуків, який передбачає як відповідний аналіз теорії регіональних досліджень в науковій спадщині М. Грушевського, так і практичні результати дослідження вченим окремих історико-етнографічних регіонів України.

Джерела та література

1. Тези доповідей та повідомлень науково-теоретичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження академіка Михайла Грушевського / Ред. Грабовецький В. В. – Івано-Франківськ, 1991. – 84 с.
2. *Марценюк С. П.* Грушевський про місце та роль Чернігівщини в етногенетичному процесі українського народу / С. П. Марценюк, П. В. Пиріг // Тези доповідей та повідомлень науково-теоретичної конференції [Ів.-Франк. ун-ту], присвяченої 125-річчю від дня народження академіка Михайла Грушевського. – Івано-Франківськ, 1991. – С. 56–57.
3. *Михайло Грушевський*: Зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. ювіл. конф., присвяч. 125-річчю з дня народж. М. Грушевського. – Львів, 1994. – 487 с.
4. *Арсенич П.* Михайло Грушевський і Гуцульщина / Петро Арсенич // Михайло Грушевський: Зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. ювіл. конф., присвяч. 125-річчю з дня народж. М. Грушевського. – Львів, 1994. – С. 337–339.
5. *Ягнищак В.* Лемківщина в науковій спадщині Михайла Грушевського / Володимир Ягнищак // Михайло Грушевський: Зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. ювіл. конф., присвяч. 125-річчю з дня народж. М. Грушевського. – Львів, 1994. – С. 215–218.
6. Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідом. наук. конф. / Львів. ун-тет ім. І. Франка та ін. – (Львів, 26–28 жовтня 1994 р.) / А. Карась (відповід. ред.) та ін. – Львів: Світ, 1995. – 352 с.
7. *Козій А. М.* Грушевський – дослідник Холмської землі / Анісія Козій // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідом. наук. конф. / Львів. ун-т ім. І. Франка та ін. (Львів, 26–28 жовтня 1994 р.) / А. Карась (відповід. ред.) та ін. – Львів: Світ, 1995. – С. 340–341.
8. *Тарабан В.* Історичне краєзнавство Галичини у науковій спадщині М. Грушевського / Віталій Тарабан // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідом. наук. конф. / Львів. ун-т ім. І. Франка та ін. (Львів, 26–28 жовтня 1994 р.) / А. Карась (відповід. ред.) та ін. – Львів: Світ, 1995. – С. 143–144.
9. *Верменич Я. В.* Роль М. С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні / Я. В. Верменич // УІЖ. – 1998. – № 2. – С. 92–101.
10. *Верменич Я. В.* Розвиток регіонально-історичних досліджень у Львівській та Київській школах М. Грушевського / Я. В. Верменич // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). – К., 2001. – Вип. 13. – С. 5–23.
11. *Верменич Я. В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
12. *Пиріг Р.* Організація М. С. Грушевським історико-регіональних досліджень / Руслан Пиріг // Студії з архівної справи і документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 52–56.
13. *Тронько П. Т.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття: досвід, проблеми, перспективи / П. Т. Тронько; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: [б.в.], 2000. – 271 с.
14. *Тронько П. Т.* Українське краєзнавство в ХХ столітті: (До 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців) / П. Т. Тронько; наук. ред. В. А. Смолій; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: [б.в.], 2002. – 84 с.
15. *Тронько П. Т.* Краєзнавство України: здобутки і проблеми: до III з'їзду Всеукр. спілки краєзнавців / П. Т. Тронько; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: НАНУ, 2003. – 126 с.
16. *Кугутяк М.* Криворівня і Михайло Грушевський / Микола Кугутяк // Криворівня: Матеріали

міжнародних наукових конференцій. – Івано-Франківськ: «Плай», 2003. – С. 61–65.

17. *Горинь В.* Михайло Грушевський і Буковина (До початків науково-культурних взаємозв'язків) / Василь Горинь // *Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей.* – Чернівці: Рута, 2004. – Ч. 2. – С. 263–264.

18. *Страшний В.* Над Поділлям дух Грушевського витає / Василь Страшний // *Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист: Матеріали II регіональної науково-практичної конференції / За наук. ред. І. Б. Гирича.* – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – С. 208–215.

19. *Вишнеvsька М. М. С.* Грушевський і Поділля / Марина Вишнеvsька // *Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист: Матеріали II регіональної науково-практичної конференції / За наук. ред. І. Б. Гирича.* – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – С. 153–155.

20. *Валіон О.* Михайло Грушевський і Наддніпрянина (кін. XIX – поч. XX ст.) / Оксана Валіон // *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* – Тернопіль, 2005. – Вип. 3. – С. 101–106.

21. *Зінько Ю.* Поділля і Поділезнавство як історико-географічний фактор у творчості М. Грушевського / Юрій Зінько, Іван Романюк // *Грушев-*

ський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист: Матеріали II регіональної науково-практичної конференції / За наук. ред. І. Б. Гирича. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – С. 200–205.

22. *Цибенко І.* Територіально-історичні дослідження Михайла Грушевського: бібліографічний аспект / Ірина Цибенко // *Вісник Книжкової палати.* – К., 2010. – № 12. – С. 1–4.

23. *Верменич Я. В.* Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації / Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 284 с.

24. *Бугрій В. С.* Становлення наукових засад історичного краєзнавства в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. С. Бугрій // *Сумський історико-архівний журнал*, 2014. – № XXIII. – С. 11–17.

25. *Гончаров О.* Науковий потенціал краєзнавства: ретроспективний погляд, сучасний стан та шляхи підвищення ефективності / Олександр Гончаров // *Краєзнавство.* – 2015. – № 1/2 – С. 129–143.

26. *Наулко В.* Діяльність Михайла Грушевського в галузі української етнології та етнографії / Всеволод Наулко // *Українська історична наука на порозі XXI століття: Міжнародний Науковий Конгрес, Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, Інститут історії України НАН України / Ред.: О. Добржанський.* – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 3. – С. 215.

References:

1. Tezy dopovidey ta povidomlen' naukovo-teoretychnoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 125-richchyu vid dnya narodzhennya akademika Mykhayla Hrushevs'koho / Red. Hrabovets'kyu V. V. – Ivano-Frankivs'k, 1991. – 84 s.

2. Martsenyuk S. P. Hrushevs'kyu pro mistse ta rol' Chernihivshchyny v etnohenetychnomu protsesi ukraiyins'koho narodu / S. P. Martsenyuk, P. V. Pyrih // *Tezy dopovidey ta povidomlen' naukovo-teoretychnoyi konferentsiyi [Iv.-Frank. un-tu], prysvyachenoyi 125-richchyu vid dnya narodzhennya akademika Mykhayla Hrushevs'koho.* – Ivano-Frankivs'k, 1991. – S. 56–57.

3. Mykhaylo Hrushevs'kyu: Zb. nauk, prats' i materialiv Mizhnar. yuvil. konf., prysvyach. 125-richchyu z dnya narodzh. M. Hrushevs'koho. – L'viv, 1994. – 487 s.

4. Arsenych P. Mykhaylo Hrushevs'kyu i Hut-sul'shchyna / Petro Arsenych // *Mykhaylo Hrushevs'kyu: Zb. nauk. prats' i materialiv Mizhnar. yuvil. konf., prysvyach. 125-richchyu z dnya narodzh. M. Hrushevs'koho.* – L'viv, 1994. – S. 337–339.

5. Yahnyschchak V. Lemkivshchyna v naukoviy spadshchyni Mykhayla Hrushevs'koho / Volodymyr Yahnyschchak // *Mykhaylo Hrushevs'kyu: Zb. nauk. prats' i*

materialiv Mizhnar. yuvil. konf., prysvyach. 125-richchyu z dnya narodzh. M. Hrushevs'koho. – L'viv, 1994. – S. 215–218.

6. Mykhaylo Hrushevs'kyu i Zakhidna Ukrayina: Dopovidi i povidom. nauk. konf. / L'viv. un-tet im. I. Franka ta in. – (L'viv, 26–28 zhovtnya 1994 r.) / A. Karas' (vidpovid. red.) ta in. – L'viv: Svit, 1995. – 352 s.

7. Koziy A. M. Hrushevs'kyu – doslidnyk Kholms'koyi zemli / Anisiya Koziy // *Mykhaylo Hrushevs'kyu i Zakhidna Ukrayina: Dopovidi i povidom. nauk. konf. / L'viv. un-t im. I. Franka ta in. (L'viv, 26–28 zhovtnya 1994 r.) / A. Karas' (vidpovid. red.) ta in.* – L'viv: Svit, 1995. – S. 340–341.

8. Taraban V. Istorychne krayeznavstvo Halychyny u naukoviy spadshchyni M. Hrushevs'koho / Vitaliy Taraban // *Mykhaylo Hrushevs'kyu i Zakhidna Ukrayina: Dopovidi i povidom. nauk. konf. / L'viv. un-t im. I. Franka ta in. (L'viv, 26–28 zhovtnya 1994 r.) / A. Karas' (vidpovid. red.) ta in.* – L'viv: Svit, 1995. – S. 143–144.

9. Vermenych Ya. V. Rol' M. S. Hrushevs'koho u stanovlenni systemy rehional'no-istorychnykh doslidzhen' v Ukrayini / Y. V. Vermenych // *UIZh.* – 1998. – № 2. – S. 92–101.

10. Vermenych Y. V. Rozvytok rehional'no-istorychnykh doslidzhen' u L'vivs'kiy ta Kyiv's'kiy shkolakh M. Hrushevs'koho / Y. V. Vermenych // Istoryia Ukrainy: Malovidomi imena, podiyi, fakty (zbirnyk statey). – K., 2001. – Vyp. 13. – S. 5–23.
11. Vermenych Y. V. Teoretyko-metodolohichni problemy istorychnoyi rehionalistyky v Ukraini. – K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. – 516 s.
12. Pyrih R. Orhanizatsiya M. S. Hrushevs'kym istoryko-rehional'nykh doslidzhen' / Ruslan Pyrih // Studiyi z arkhivnoyi spravy i dokumentoznavstva. – K., 2003. – T. 9. – S. 52–56.
13. Tron'ko P. T. Istorychne kraveznavstvo: krok u nove tysyacholittya: dosvid, problemy, perspektyvy / P. T. Tron'ko; Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istoriyi Ukrainy. – K.: [b.v.], 2000. – 271 s.
14. Tron'ko P. T. Ukrayins'ke kraveznavstvo v XX stolitti: (Do 75-richchya Vseukrayins'koyi spilky kraveznavstv) / P. T. Tron'ko; nauk. red. V. A. Smolii; Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istoriyi Ukrainy. – K.: [b.v.], 2002. – 84 s.
15. Tron'ko P. T. Kraveznavstvo Ukrainy: zdobutky i problemy: do III z'yizdu Vseukr. spilky kraveznavstv / P. T. Tron'ko; Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istoriyi Ukrainy. – K.: NANU, 2003. – 126 s.
16. Kuhutyak M. Kryvorivnya i Mykhaylo Hrushevs'kyy / Mykola Kuhutyak // Kryvorivnya: Materialy mizhnarodnykh naukovykh konferentsiy. – Ivano-Frankivs'k: «Play», 2003. – S. 61–65.
17. Horyn' V. Mykhaylo Hrushevs'kyy i Bukovyna (Do pochatkiv naukovo-kul'turnykh vzayemoz"v'iazkiv) / Vasyl' Horyn' // Materialy V konhresu Mizhnarodnoyi asotsiatsiyi ukrajinistiv. Istoryia: Zbirnyk naukovykh statey. – Chernivtsi: Ruta, 2004. – Ch. 2. – S. 263–264.
18. Strashnyy V. Nad Podillyam dukh Hrushevs'koho vytaye / Vasyl' Strashnyy // Hrushevs'kyy M. S. – derzhavotvorets', hromads'kyy diyach, vchenyy, publitsyst: Materialy II rehional'noyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi / Za nauk. red. I. B. Hyrycha. – Vinnytsya: Knyha-Veha, 2006. – S. 208–215.
19. Vyshnevs'ka M. M. S. Hrushevs'kyy i Podillya / Maryna Vyshnevs'ka // Hrushevs'kyy M. S. – derzhavotvoret's', hromads'kyy diyach, vchenyy, publitsyst: Materialy II rehional'noyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi / Za nauk. red. I. B. Hyrycha. – Vinnytsya: Knyha-Veha, 2006. – S. 153–155.
20. Valion O. Mykhaylo Hrushevs'kyy i Naddnipyrianshchyna (kin. XIX – poch. XX st.) / Oksana Valion // Naukovi zapysky Ternopil's'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Istoryia. – Ternopil', 2005. – Vyp. 3. – S. 101–106.
21. Zin'ko Y. Podillya i Podillyeznavstvo yak istoryko-geohrafichnyy faktor u tvorchosti M. Hrushevs'koho / Yuriy Zin'ko, Ivan Romanyuk // Hrushevs'kyy M. S. – derzhavotvoret's', hromads'kyy diyach, vchenyy, publitsyst: Materialy II rehional'noyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi / Za nauk. red. I. B. Hyrycha. – Vinnytsya: Knyha-Veha, 2006. – S. 200–205.
22. Tsybenko I. Terytorial'no-istorychni doslidzhenya Mykhayla Hrushevs'koho: bibliohrafichnyy aspekt / Iryna Tsybenko // Visnyk Knyzhkovoyi palaty. – K., 2010. – № 12. – S. 1–4.
23. Vermenych Y. V. Lokal'na istoryia yak naukovyy napryam: tradytsiyi y innovatsiyi / Y. V. Vermenych. – K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2012. – 284 s.
24. Buhriy V. S. Stanovlennya naukovykh zasad istorychnoho kraveznavstva v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st. / V. S. Buhriy // Sums'kyy istoryko-arkhivnyy zhurnal, 2014. – № XXIII. – S. 11–17.
25. Honcharov O. Naukovyy potentsial kraveznavstva: retrospektyvnyy pohlyad, suchasnyy stan ta shlyakhy pidvyshchennya efektyvnosti / Oleksandr Honcharov // Kraveznavstvo. – 2015. – № 1/2 – S. 129–143.
26. Naulko V. Diyal'nist' Mykhayla Hrushevs'koho v haluzi ukrajin's'koyi etnolohiyi ta etnohrafii / Vsevolod Naulko // Ukrayins'ka istorychna nauka na porozh' XXI stolittya: Mizhnarodnyy Naukovyy Konhres, Chernivtsi, 16–18 travnya 2000 r. Dopovidi ta povidomlennya / Chernivets'kyy natsional'nyy universytet imeni Y. Fed'kovycha, Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy / Red.: O. Dobrzhans'kyy. – Chernivtsi: Ruta, 2001. – T. 3. – S. 215.